

PETER PASTOR

Illyés Gyula és Nagy Lajos útinaplója szovjetunióbeli látogatásáról

Mindkét útinapló még a látogatás évében, 1934-ben megjelent. A történészek kordokumentumként kezelik. Olyanokként, amelyek megvilágíthatják azt az időszakot, amikor Joszif Visszarionovics Sztálin már konszolidálta hatalmát, és kultusza kiépült. Az útinapló mint forrás, hasonlóan a naplóhoz, mint Pritz Pál megjegyzi, „igen gondos olvasás nélkül a múlt feltárása helyett számos ízben inkább félrevezet”. Az útinaplók írói általában etnocentrikus szemléletük foglyai. A meglátogatott népekre mint kultúrájukban alsóbbrendű lényekre tekintenek. Mint Bentley írja: „többé-kevésbé minden útirajz szerzője előítéleteit, elfogultságait és érdeklődését tükrözi”.¹ Ám míg a földrajzi felfedezések korában az útirajzok az utazó kulturális felsőbbrendűségét láttatják, a 20. század utazói már meg akarják érteni a meglátogatottak társadalmát. Sőt esetenként az idegennek tűnő gyakorlatokban átvételre érdemes vonásokat is látnak. Whitfield jól látja: „az európai utazó, aki évszázadokon át fölényesen parádézott, és nevetett az idegenekre, [...] végre rájött, hogy a saját kultúrája nem volt hibátlan, és talán tanulhatna másoktól is”.²

¹ Jerry H. BENTLEY: *Travel Narratives*. 1. Forrás: <http://chnm.gmu.edu/worldhistory/sources/unpacking/travesscholar.html> (Letöltve: 2015. 12. 27.) – A szerző saját fordítása.

² Peter WHITFIELD: *Travel. A Literary History*. The Bodleian Library, Oxford, 2011. 244.

A két világháború között az utazó számára a kommunista Szovjetunió többnyire a jövő világa volt. Nem sokkal a később nagy októberi szocialista forradalomnak nevezett lenini forradulat után Lincoln Steffens (annak idején botrányleplezéseiről nevezetes újságíró) Amerikába visszatérve így írt: „A jövő világába látogattam, és az már működik.”³ Tehát azt sugallta, hogy sokat lehet tanulni a szovjet utópiából. A kommunista állam a legtöbb külföldi látogató számára felfedezésre váró „terra incognita” volt. „[...] a könyvtárakra menő útleírások után – írja Illyés Gyula – még ma sem tud igen többet a nyugati világ a fennállásának immár tizedik évfordulóját ünneplő Szovjet-Oroszországról.”⁴ Illyés és Nagy Lajos 1934-ben először és együtt látogattak a Szovjetunióba. Beszámolóik sokban hasonlóak, ám több szempontból különbözőek is. Írásaik hasonló felsőbbrendű kultúrafelfogáson alapultak, azt vitték magukkal a harmincas évek Magyarországról.

Illyés Gyula már 1927 decemberében, amikor George Duhamel *Le Voyage de Moscou* című útirajzát ismertette a *Nyugat* olvasói számára, megírta, hogy milyen útinaplót készítene egy ilyen útról. Így méltatta a könyvet: „Duhamelnél objektívebben, mindenfelé ilyen egyformán megértő pillantással tán még senki sem nézett körül Oroszországban. Az eddigelé ott járt utazók legnagyobb része eleve tudta, mit akar Oroszországban látni, s nem is látott vagy legalább is nem mondott el mást, mint ami a saját szociológiai vagy erkölcsi felfogását alátámasztotta.” Szerinte Duhamel előítélet nélkül érkezve tanulmányozta az ott élő „két lábon járó embert”. Ám azt is megjegyezte, hogy Duhamel csak az átlagemberre összpontosít, s „alig lát valami horizontot [...] az Új Oroszország megteremtőiről és fenntartóiról, a munkásságról egy szó sem esik az egész könyvben. Egy szó sem az állam, a termelés szervezetéről.”

³ Lincoln STEFFENS: *The Autobiography of Lincoln Steffens*. Harcourt Brace and Co., New York, 1931. 799. Angolul: „I have been over the future, and it works.”

⁴ ILLYÉS Gyula: Duhamel Oroszországában. *Nyugat*, 1927/22. 713–717. Forrás: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00431/13483.htm> (Letöltve: 2016. 01. 16.)

Mégis Illyés szerint „a lírai mozaikokból is összetevődik, ha hiányosan is, a mai Oroszország képe”, amely a régi Oroszország és a modern Nyugat ötvözete: „A muzsik egy szobában lakik háziállataival s a kérődző tehenek az éles villanyvilágítás alatt csodálkozva hallják a varrógép csattogását.” E kép már Illyés lírai képzeletét is magába fonja. Duhamel nem beszél sem villanyvilágításról, sem a paraszttal egy szobában élő tehenekről, sem a varrógép csattogásáról, amely valószínűleg pedállal hajtható, mint az a gép, amelyről később Illyés ír útikönyvében, amikor benéz egy parasztház ablakán Nyegorjeloje faluban, és a szobában petróleumos nagy függőlámpa alatt varrógépet lát.⁵ Duhamelnél ezt olvassuk: „Borisz Pilnyak vitt minket a falulátogatásra. Az most is szerény és nyomorúságos. A parasztok a deszkaházaikban, ahol a kis borjú szomszédos a varrógéppel, a világ minden parasztjára emlékeztetnek, a mi parasztjainkra, például a Cévennes-ben, akik középkori parasztként élnek.”⁶

A hagyomány és modernitás kontrasztjára Illyés még a telefont említi, amely a húszas években is a második ipari forradalom jelképe volt. Duhamel – Illyés szerint – megbírálja az oroszokat a telefonon folytatott véget nem érő vitáik miatt: „A telefon elsősorban a legrégibb tulajdonság, a vége-hosszatlan vitatkozási mániát szolgálja, azt a túlzott társadalmi kedvet, amit Jacques Riviére még a háború alatt nevezett el *gout [sic!] du soviet-nek*, s amely most már kezd veszélyes arányokat ölteni.”⁷ Valójában Duhamel éppen az ellenkezőjét állítja. Az oroszok inkább azért szeretnek összegyűlni, hogy „fizikai és spirituális érintkezést találjanak, a bizalom elvének új és mámorossá tevő

⁵ ILLYÉS Gyula: Oroszország 1934. In: ILLYÉS Gyula: *Szíves Kalauz. Útirajzok*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1974. 19.

⁶ Georges DUHAMEL: *Le Voyage de Moscou*. Mercure de France, Paris, 1927. 57–58. „Boris Pilniak nous mena visiter le village: il est toujours humble et misérable. Les paysans, dans leurs maisons de madriers, où le petit veau voisine avec la machine à coudre, me firent songer à tous les paysans du monde, à nos paysans cévenols, par exemple, qui ne sont pas encore, quant à leur manière de vivre, bien différents eux-mêmes des paysans du moyen âge.”

⁷ ILLYÉS Gyula: *Duhamel Oroszországában*. I. m.

melegségét”.⁸ Duhamel felhossa, hogy az oroszok kollektivizmusára felfigyelt már a *Nouvelle Revue Française* főszerkesztője, az író Jacques Rivière, aki a „le phénomène du soviet” (szovjet jelenség), és nem az Illyés által hangoztatott „gout du soviet” (szovjet íze) kifejezést használja. Duhamel azonban sehol sem említi, hogy a terminológiát Rivière már a háború alatt bevette, csak annyit, hogy az oroszok kollektivizmusára már a háború alatt is felfigyelt Rivière, és erre (később) jól rátapintott kifejezésével.⁹ Rivière ezt a kifejezést azonban csak a háború után, 1919 szeptemberében megjelent cikkében írta le először a *Nouvelle Revue Française*-ben. Ebben a cikkben az oroszországi szovjetek intézményében a forradalom előtti kollektivizmus folytatását látta, ami szerinte a személyes szabadságjogot megtépázó hagyomány.¹⁰

Duhamel ugyan bírálja a moszkvai vendégházban tapasztalt állandó telefoncsengést, de a telefonos fecsegést („razgovor”) – amely szerinte csak súrolja a beszélgetés határait – nem tartja „szovjet tünetnek”. Az orosz telefonhasználatban a régi és az új szokások ütközését látja, „amely nem segít ahhoz, hogy túllépjenek a híres szláv pontatlanságon. Sőt, azt súlyosbítja és komplikálja”.¹¹ Mivel Illyés kitűnően tudott franciául, tudatosan olvashatta félre Duhamel szövegét. Vagyis a „saját szociológiai vagy erkölcsi felfogás”-a szerint fogalmazta meg mondanivalóját. Tehát – ismételjük – 1927-ben már előre jelezte, hogy a maga útirajza is pontatlan lesz.

⁸ Georges DUHAMEL: I. m. 36. „Il aime de s’assembler, moins encore, je pense, pour débattre ses affaires que pour chercher, dans le contact des corps et des âmes, une chaleur enivrante et neuve, un principe de confiance.”

⁹ Uo. 37. „[...] ce qu’il appelle «le phénomène du soviet», cette tendance naturelle à la précipitation, comme diraient les chimistes, ce besoin de s’agglutiner et de tenir conseil.” 1916 áprilisában Rivière a naplójában azt írja, hogy „A francia előbb egy individuum, mielőtt társas lény lesz. Az oroszokra az ellenkezőjét lehetne mondani”. („Les Français existent à l’état individuel, avant d’exister à l’état social. On pourrait dire le contraire des Russes.”) In: Jacques RIVIERE: *Russie*. Editions L’Aire, Paris, 1995. 41.

¹⁰ Jacques RIVIERE: *Decadence of Freedom*. In: Jean-Pierre CAP: *Decadence of Freedom. Jacques Rivière’s Perception of Russian Mentality*. East European Monographs, Boulder, 1984. 154., 156.

¹¹ Georges DUHAMEL: I. m. 188. „Il ne pallie pas la fabuleuse inexactitude slave, mais l’aggrave et la complique.”

Illyés nem említi, hogy Duhamel író barátjával, Luc Durtainnel látogatta meg a Szovjetuniót a Művészeti Tudományos Akadémia meghívására. Durtain *L'autre Europe. Moscou et sa foi* (A másik Európa. Moszkva és hite) című útinaplója 1928-ban jelent meg, s abból már 1927 októberében közölt részletet a *Nouvelle Revue Française*-ben, *Érkezés Oroszországba* címmel. Illyés valószínűleg olvasta Durtain cikkét, s könyve megírása előtt biztosan olvasta könyvét is. Hiszen abban megemlíti, hogy Durtain szerint kettő- vagy háromezre tehető az otthontalan utcagyerekek száma.¹² Ezek a számok csak *A másik Európában* találhatók.¹³ Illyés útinaplójának stílusa is inkább Durtainére hasonlít. Kezdve a szovjet határállomáson szerzett élményekkel. Ezekről mindketten beszámolnak.¹⁴

Duhamel útítársának észrevételeit komolyan értékelte, ezért „néha egyes számban és néha többes számban” fogalmazza írását.¹⁵ Durtain könyvében szintén számos helyen hivatkozik útítársára. Amint a recenziens Illyés Durtaint, úgy a naplóíró Illyés Nagy Lajost sem említi. Míg a francia látogatók gyakran vetik egybe a szovjet és a francia gyakorlatot, Illyés ritkán hivatkozik Magyarországra.¹⁶ Ha igen, akkor csak felszínes dolgokat hasonlít össze, mint az ivászatot vagy a flörtölést. Lekezelően írja, hogy az újnak tűnő szovjet gyakorlatok Nyugaton már régen megvalósultak: „A szovjetnek nem egy korszerű intézkedése csak Oroszországban újdonság.”¹⁷ Illyés Gyula és Nagy Lajos

¹² ILLYÉS Gyula: *Oroszország 1934*. I. m. 173. Illyés írja: „Nyolcmillió apátlan-anyátlan gyermek!» Luc Durtain 1927-ben legfeljebb két-háromezrezt tételez fel.”

¹³ Luc DURTAIN: *L'autre Europe. Moscou et sa foi*. Gallimard, Paris, 1928. 211. Durtain írja: „Huit millions de bezprizornil» Non: deux à trois cent mille.”

¹⁴ Uo. 18.

¹⁵ ILLYÉS Gyula: *Oroszország 1934*. I. m. 15.

¹⁶ Hammerstein Judit megjegyzi, hogy Illyés „tudatosan elkerülte, hogy a látottak kapcsán a hazai viszonyokra tegyen bíráló megjegyzéseket”. HAMMERSTEIN Judit: Illyés Gyula, Nagy Lajos és André Gide a Szovjetunióban. II. rész. *Új Nautilus*, 2007. május 13. Forrás: <http://ujnautilus.info/illyes-gyula-nagy-lajos-es-andre-gide-a-szovjetunioban-ii-resz> (Letöltve: 2016. 05. 28.)

¹⁷ ILLYÉS Gyula: *Oroszország 1934*. I. m. 119.

a Nyugatba Magyarországot is beleértette, amely Szilágyi Ákos véleménye szerint a „Nyugat kelete volt”.¹⁸

Illyés utazásának nem az volt a célja, hogy a cári Oroszországot a Szovjetunióval hasonlítsa össze. Ő a szocializmus alatti változásokat akarta megfigyelni. Az első kiadás szerint „Oroszországi tartózkodásom alatt ellenforradalmárként viselkedtem, úton-útfélen számon kértem azt az álmod, amely oly idős, akár az emberiség. Saját ígéreteikkel s jelszavaikkal igyekeztem sarokba szorítani őket, füleltem a választ, vagy a magyarázkodást.”¹⁹ Az 1974-es második kiadásból azonban az „ellenforradalmárként viselkedtem” kifejezés kimaradt, helyette „mindennek ellenkezőjeként” tünteti fel magát. Módszerét Széchenyi Ágnes „utólag igazított közlésnek” nevezi.²⁰ Az 1956-ot ellenforradalomnak minősítő kádári Magyarországon érthetően nem akarta magát ellenforradalmárnak titulálni.

A régi és az új összehasonlítását Illyés néha mégis megteszi. „A családot, a társadalom alapját tehát a forradalom sem törhette össze. Más formában, más feltételekkel rendíthetetlenül tovább él.”²¹ Vagy amikor Moszkva városképének a változásáról ír, a változásokat Rettegett Ivánig vezeti vissza.²² Amikor az új építkezéseket kritizálja, a Nyugattal, és nem Magyarországgal vet egybe.²³

Utazásának célja Duhameléhez hasonló: „Mint mindenütt, itt is az emberek életét szerettem volna megismerni. És elfogulatlanul azt a rendszert, mely sorsukat most irányítja. Az olvasót nem érdekelheti világnézetem, társadalmi felfogásom, igyekeztem is megfélemlíteni róla, hogy jobbra-balra egyformán figyelhessek. A proletárforradalom egy pillanatát szerettem volna látni, oly szenvedélymentesen, mintha Klio tudósítójaként

¹⁸ SZILÁGYI Ákos: Visszatérés a jövőből. In: NAGY Lajos: *Tízezer kilométer Szovjetország földjén*. Interart, Budapest, 1989. 22.

¹⁹ ILLYÉS Gyula: *Oroszország. Utijegyzetek képekkel*. Nyugat kiadás, Budapest, 1934. 10. Az 1974-es átirat szövegben: „Oroszországi tartózkodásom alatt szánt szándékkal, az ismeret kedvéért, mindennek ellenkezőjeként viselkedtem”. ILLYÉS Gyula: *Oroszország 1934*. I. m. 17.

²⁰ SZÉCHENYI Ágnes: *Illyés Gyula naplójegyzeteiről*. Kézirat. 2.

²¹ ILLYÉS Gyula: *Oroszország 1934*. I. m. 123.

²² Uo. 37.

²³ Uo. 41.

érkeztem volna.”²⁴ E célt útinaplója nem bizonyítja. Duhamel írásának befolyása kitapintható abban is, hogy míg Illyés recenziójában kritikusa volt annak, hogy Duhamelt a „kisember” érdekelte, Illyés könyvében is megjelennek ezek az embertípusok. Duhamel hatása jelentkezik abban is, hogy Illyés útinaplójában a „szovjet ízét” anélkül említi, hogy Duhamelre hivatkozna, és ezt megint csak, mint recenziójában, a „gout de soviet”-nek titulálja úgy, hogy Jacques Rivière-re hivatkozik, és megismétli a Duhamel-recenzióban már megírt félreolvasást, hogy Rivière kifejezése a háború alatt született, és hogy az oroszok szeretnek vitatkozni.²⁵

Míg Duhamel könyvének recenziójában kifogásolta, hogy a francia író nem beszélt egy munkással sem, Illyés, miután meglátogatott egy munkást egy golyóscsapágygyárban, megváltoztatta véleményét: „Oroszországi utamon nem annyira a rendszer érdekelt, mint az emberek. Mit állapíthattam meg róluk? [...] Gépet már eleget láttam. Embereket szeretnék látni.”²⁶ Mindent összegezve, Illyés végül is, mint Duhamel 1927-ben, „két lábon járó” emberekkel kívánt megismerkedni.

Illyés véleményének átfogalmazása George Bernard Shaw szavaira emlékeztet. Shaw 1931-ben tett látogatása során a tervezettnél több munkást ismert meg. Ezért a Szovjetunió lelkes támogatója kijelentette: „minél több proletárt látok, annál inkább megköszönöm a Jóistennek, hogy nem vagyok az”.²⁷ Szavai a felsőbbrendűség érzését mutatják, s az más nyugati látogatók írásaiban, beleértve Duhamelt, de Illyést és Nagy Lajost is, megtalálható. Tehát a Szovjetunióval szembeni nyitottságukkal nem adták fel a Nyugat szabadelvűségét.²⁸

Míg Illyés Duhamel és Durtain útinaplója alapján munkálta ki saját útirajzának megközelítését, Nagy Lajos gondolatai valószínűleg Illyés Gyula készülő könyvének olvasása közben kris-

²⁴ Uo. 75.

²⁵ Uo. 72.

²⁶ Uo. 89–90.

²⁷ Bernard Shaw: *The Rationalization of Russia*. Indiana University Press, Bloomington, 1964. 21.

²⁸ David CAUTE: *The Fellow-Travelers. A Postscript to the Enlightenment*. The Macmillan Company, New York, 1973. 5.

tályosodtak ki. Hiszen könyvét Illyés először a *Magyarország* című napilapban *Ezt láttam Oroszországban* címmel 1934. szeptember végétől október végéig folytatásokban közölte.²⁹ Nagy a *Nyugatban* az Illyés könyvét ismertető recenziója elején megírta, hogy közös utazásuk kezdetétől nyilvánvaló volt Illyés könyvíró szándéka. Ezért mindenről részletesen jegyzetelt. Nagy Lajos is jegyzeteléssel kezdte, ám a látottak elkedvetlenítették, és ezért elállt tervétől. Hazatérte után egy-két héttel azonban mégis a tollforgatás mellett döntött. E beállítást ellenben cáfolja, hogy utazásuk vége felé, amikor Illyéssel egy szovhozott látogattak meg, Nagy – mint írja – húszoldalas jegyzetet készített a látottakról. Később arról is tájékoztatja az olvasót, hogy „utcai sétáimon feljegyzéseket csináltam”.³⁰ Mindez azt tanúsítja, hogy igenis végig jegyzetelt. Úti jegyzeteit folytatásokban Bajcsy-Zsilinszky Endre hetilapjában, a *Szabadságban* jelentette meg 1934. október 6-tól 1935. május 12-ig.³¹ Könyve ellenben csak 1989-ben látott napvilágot. Ennek van egy függeléke, amely egy Szovjetunióban írt naplótöredéket tartalmaz. S az szintén az állandó jegyzetelésről tanúskodik.

Nagy szerint Illyés „írói szemmel, írói szemlélettel tekintette át még egyszer egész emlékanyagát, s oly attitűddel vetette papírra azt, hogy közben még saját érzései felett is a tárgyilagos bíró módján tartott ítélesezket”. Nagy azt is bevallja, hogy „magam – miután mégis csak rászántam magamat – ugyanezzel a módszerrel írom le utamat, amely azonos az Illyés Gyula útjával, s írásaink mégis, amint hatásukból látom, különböznek egymástól”. Illyés írása olvasmányosabb, mert szerzője „megengedi magának, hogy költő legyen. Elhallgat, felbont, dramatizál, kitalál. Ez által a tények közti űrt is kitölti, mégpedig élő,

²⁹ KOLONTÁRI Attila: Illyés Gyula a Szovjetunióban. *Új Dunatáj*, 2004. december. 40. Kolontári cikkében azt is említi, hogy „Nagy Lajos – nyilván Illyés könyvének hatására – [...] kezdi meg cikksorozat formájában úti élményei közlését.” (43.) Ez nem egészen pontos, hiszen Nagy maga írja recenziójában, hogy érkezése után egy-két hétre elhatározta, hogy úti rajzot fog írni, amelynek első része, alig egy hétre Illyés első cikke után, már október 6-án megjelent.

³⁰ NAGY Lajos: *Tízezer kilométer Szovjetország földjén*. I. m. 142., 159.

³¹ KÖNYA Judit: Utószó. In: NAGY Lajos: *Tízezer kilométer Szovjetország földjén*. I. m. 187.

az életet az olvasó számára megjelenítő anyaggal [...] Úgy látom, hogy a valóságot jobban ábrázolja a költő kitalálása, mint a tanúvallomáshoz való szinte kínos ragaszkodás”.³² Dicsérete két-élű bók. Hiszen ha Illyés írásában kitalált és elhallgatott, akkor útinaplója nem teljesen megbízható. Ugyanez mondható Illyés 1927-es recenziójáról is.

Nagy Lajos recenziójában arra is felhívja olvasói figyelmét, hogy Illyés útinaplója az orosz életet nem tárgyilagosan mutatja be. Ezt maga Illyés is alátámasztja. Indulása előtt mondja Babits Mihálynak, hogy beszámolója pozitív lesz: „Nem írom meg az igazat!”³³ Könyvét ellenben azzal kezdi, hogy egy oroszországi ismerősre hivatkozik, aki arra kéri: „Pisitye právda! [*sic!*] – Írjátok meg az igazságot!” 1945 júliusában írt naplóbejegyzésében visszaemlékezett Gömbös Gyulával történt 1935. április 12-i találkozására. A miniszterelnök kérdésére, hogy a „színigazat” írta-e a Szovjetunióról, nemmel válaszolt: „Amennyit elhallgattattak velem még így is a dicsérendőből, ugyanannyit hallgattam el önszántamból a kifogásolandóból. Így kellett mérnem a dolgot, hogy a végleges benyomás azért mégis a valóságnak feleljen meg.”³⁴

1974-es naplójegyzeteiben Illyés leírja, hogy a *Szíves kalauz* korrektúrapéldányát olvasva oroszországi útirajzának „sajátságos igazságát” konstataulta. A könyv „szenvedőket akart támogatni, egy szenvedő népet. A Szovjetuniót akkor még Magyarországról csak bemocskolás érte. Sötét foltot én azért nem rakhattam rá – a kép így – a helyzet folytán – hamis lett volna. Aztán, mert a jót se mondhattam ki tetszésem szerint. Így, amennyi kedvezőt, annyi kedvezőtlent is mellőznöm kellett. A feladat a valóság síkján lehetetlennek látszott. Ez tüzelt szín- te szürrealista dactra. Ma másként írnám.”³⁵

³² NAGY Lajos: Illyés Gyula: Oroszország. *Nyugat*, 1934/23–24. 603–604. Forrás: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00587/18382.htm> (Letöltve: 2015. 12. 25.)

³³ HAMMERSTEIN Judit: I. m.

³⁴ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek. 1929–1945*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1986. 94.

³⁵ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek. 1973–1974*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1990. 76.

Illyés tárgyilagossága már könyvének kezdetén is kérdéses. „Nyegorjeloje széles peronján nyolc katona áll sorfalat. Fegyver nincs náluk. Fegyvere, apró revolvere csak a parancsnokló őrnagynak van, aki térdig érő, hatalmas csizmában, bricseszben, rengeteg derék- és vállszíja között, sapkája alól kilángoló göndör, vörös fürtjeivel és természetes keleti orrával úgy mered ott, mint egy plakát, hogy harsányan tudassa az érkezőkkel: a szovjet nem ismeri a fajták közti különbséget.”³⁶ Az őrnagy Illyés általi leírása és a megjegyzése a „fajták közti” különbségről a zsidókkal szembeni, Magyarországról is ismert ellenszenvet tükrözi. Az „utólag igazított közlés” egy másik példája, hogy útinaplójának 1974-es kiadásában a zsidó klasszikus sztereotípiáját megjelenítő „kilángoló” és „keleti” jelzőket kihagyta. Az átírt mondatrészlet így szól: „sapkája alól kigöndörödő, vörös fürtjeivel és természetes orrával úgy mered ott mint egy plakát”.³⁷ Mindkét változatban benn maradt az, hogy csak a parancsnokló zsidó őrnagynak volt a katonák között fegyvere.

Útinaplójának egy másik bejegyzésében Illyés meglepődéssel jegyzi fel, hogy meg tudja állapítani, ki milyen nemzetiséghez tartozik, beleértve a zsidót is. *A proletár Moszkva* fejezetben azt írja, hogy „lassanként az arcokat is felfedeztem. Orosz, tatár, zsidó, kaukázusi vonások alatt az arcok is jórészt a proletárság nemzetközi jegyeit mutatják”.³⁸ Az 1974-es kiadásban megint csak „utólag igazított közlés”, amikor a zsidót a listából kihagyja.³⁹ Valótlanul állítja tehát, hogy nincs különbség az 1934-es és az 1974-es kiadás között.⁴⁰ Mint írta, „vannak azonban művek, amelyek törnek, repednek későbbi hozzányúlásra. Azok, amelyeknek az az érdekességük – értékük tán –, hogy szorosan hozzátartoznak az időhöz és ugyanakkor egy jellem

³⁶ ILLYÉS Gyula: *Oroszország. Utijegyzetek képekkel*. I. m. 7.

³⁷ ILLYÉS Gyula: *Oroszország 1934*. I. m. 13.

³⁸ ILLYÉS Gyula: *Oroszország. Utijegyzetek képekkel*. I. m. 18.

³⁹ „Lassanként az arcokat is felfedeztem. Orosz, tatár, kaukázusi vonások alatt az arcok is jórészt a proletárság nemzetközi jegyeit mutatják.” ILLYÉS Gyula: *Oroszország 1934*. I. m. 28.

⁴⁰ Hammerstein Judit írásában nyilvánvalóan elfogadja Illyés állítását, hiszen cikkében azt írja, hogy könyvét „a második világháborút követően több ízben, változás nélkül kiadták.” HAMMERSTEIN Judit: I. m.

fejlődéséhez”.⁴¹ Ebben Illyésnek igaza volt, de talán nem úgy, ahogy ő gondolta.

Az állítólagos oroszországi zsidó hatalom kérdését Duhamel is megszelleztette útirajzában: „Tényleg ők a főnökök ma? Mindenhol ott vannak? Ez egy kétségtelenül hasznos téma ahhoz, hogy felélesszen antiszemita szenvedélyeket, amelyek még a nyugati tömegekben sem hunytak ki. Az igazat megvallva, a régi Oroszországban a zsidók nem töltötték be semmilyen fontos pozíciót. Mára épp úgy elfoglalták ezeket, mint Franciaországban és Angliában, ahol érdemeik és munkájuk szerint kezelik őket. Az oroszok jobb, ha hozzászoknak, hogy az igazság így működik a világon. A szabad versenyben az nyer, aki képes rá.”⁴² Durtain hasonló perspektívában látja a zsidóság helyzetét. Mint írja: „A cári elnyomás meggátolta ez üldözött fajnak a belépését a hivatásos pályákra, bezárta előttük az egyetemek kapuit, és ezzel kellőképp megmutatták a forradalmi utat: jelezve már azon a véres pogromok nyomait.” Durtain úgy vélte, hogy a zsidó származású Trockij a hadsereggel, amelyet felállított, nemcsak a forradalmat, de Oroszországot is megmentette a „feldarabolástól és a még rosszabbtól, a felbomlásától”.⁴³ Duhamel kérdését, miszerint tényleg a zsidóké-e a hatalom, Durtain is feltette magának. Azt felelte, hogy „a moszkvai tanácsokban már nem a zsidók a főnökök [...] De nagy számban találkozok velük az ember a közszolgák és az értelmiségiek között: Oroszország nem veszít ezzel semmit. Úgy néz ki, hogy az orosz nép megtartott egy eléggé erős antiszemitizmust a régi babonák között, amelyek túléltek a vihart.”⁴⁴

1927-ben a *Moszkvai utazásról* a liberális *Nyugatban* írva Illyés nem gondolt arra, hogy ismertesse Duhamel könyvbeli kiállítását a zsidók egyenjogúságáért. Ilyenfajta összefoglaló 1927-ben Illyés számára is egy kiállást jelenthetett volna a magyarországi zsidóság egyenjogúságáért.

⁴¹ ILLYÉS Gyula: *Oroszország 1934*. I. m. 7–8.

⁴² Georges DUHAMEL: I. m. 228–229. Durtain írja: „Il semble que le peuple russe ait gardé, parmi les superstitions d'antan qui ont survécu à la tourmente, un assez vif antisémitisme.” Luc DURTAIN: I. m. 298.

⁴³ Luc DURTAIN: I. m. 296.

⁴⁴ Uo. 298.

Duhamel megállapítása, hogy a tömegek Nyugaton is át vannak itatva az antiszemitizmus szellemével, Magyarországra is vonatkozott. Ezzel nyilvánvalóan Illyés is tisztában volt. 1929. június 28-án a következő sorokat jegyezte be naplójába két budapesti munkásnő beszélgetéséről, amelyet a villamoson hallott: „Átkozódás a kommunisták ellen. »Nyomorult gazemberek, akik nem akarnak dolgozni.« – »Mind nincstelen csavargó és zsidó, akik a prolikból akarnak élni.« Mind a két nő oly szegény külsejű, hogy szegényebbet képzelni sem lehet.”⁴⁵ Duhamel és Durtain útikönyvének elolvasása után, és a korszak Magyarországa hétköznapi antiszemitizmusának tükrében, Illyés megjegyzése a nyegorjeloeji zsidó tisztról nyilvánvalóan ezt a világot tükrözi.

Nagy Lajos szintén magával vitte magyarországi előítéleteit, mert zsidókat látott mindenütt. Mindez eredeti naplótöredékeiben megtalálható. 1934. július 21-i harkovi jegyzetében írja: „A szállodában itt is csupa zsidó van. Rosztovban is így volt. Ott már volt francia zsidó is [...] Itt sok a szép nő és sok a zsidó.” Az 1934. július 24-i dnyeprogeszi bejegyzésében a hotel szolgáltatásai miatt panaszkodik, ahol semmi sem működik: „A fürdőszoba rémes, ágy rémes. Mint egy teknő. A piliscsabai katonai barakktáborban jobban voltam elhelyezve. Életem is jobb volt.” Majd hozzátoldja: „Minden új vendég zsidó.”⁴⁶ Odesszába hajózva megjegyzi, hogy „az első osztályon sok a zsidó”.⁴⁷

A *Szabadságban* megjelent cikkei nem tükrözték előítéleteit. Talán zsidó származású feleségére volt tekintettel. Vagy a mélyebb okot talán Szilágyi Ákos látja: „1934-ben nem szerette meg a Szovjetuniót, de még kevésbé szerette Horthy Magyarországit.”⁴⁸ Az is lehet, hogy felismerve kispolgári előítéleteit, nyomtatásban a zsidókkal sem kívánt előítéletesnek tűnni. Leningrádban, ahol a két magyar látogató az elegáns Astoria hotelben kapott szállást, Nagy a következőket írta: „Este a szál-

⁴⁵ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*. I. m. 10.

⁴⁶ NAGY Lajos: *Tízezer kilométer Szovjetország földjén*. I. m. 169–170., 176.

⁴⁷ Uo. 181.

⁴⁸ Uo. 25.

lóban azt tapasztalom, hogy az illemhely takarítója, magyarul klozetos asszony, egy patriarkális korú férfi. Ez kellemetlenül lep meg. De elismerem, hogy meglepődésem merőben kispolgári előítéleten alapszik. Mert ha muszáj valakinek ezt a foglalkozást űzni, miért legyen az illető inkább nő, mint férfi?”⁴⁹

Útirajzában Nagy Lajos összehasonlításokat tesz az orosz és a nyugati zsidóság közt. Rosztovban „elutazásom előtt meglátogatott a szállodában valami helybeli kultúregyesület elnöke, tovaris Stein. Ezt a tovaris Steint azért említem meg, mert érdekes jelenségnek találom. Ugyanis cvikkeres, kecskeszakállú izraelita, a neve is Stein, – és egy betűt nem tud németül.” Meglepi, hogy kevés orosz zsidó értette ezt a nyelvet. Mint írta, „lehet, hogy másokat az ilyen apróság nem érdekel, de én rendkívül érdekesnek találtam, mert számomra még soha nem tapasztalt kuriózum volt”. Ugyanakkor kijelenti: „Az oroszországi zsidók nyilván különböznek a nyugat-európaiaktól: harcias, kemény embereket láttam közöttük.”⁵⁰

Az orosz és magyar zsidók közti megkülönböztetést egy másik kommentárja is mutatja. Leningrádi útjuk után Moszkvában a Novo-Moszkovszkaja hotelban kaptak szállást. „A Novo-Moszkovszkaja éttermének egyik üzemvezetőjével – írja Nagy Lajos –, a magyarral beszélgettem. Javíthatatlan! Magyar, sőt pesti, sőt pesti zsidó társadalomszemléletétől sohasem fog megszabadulni. Valóságos áhítattal közölte velem, hogy a terem szélső asztalánál magányosan ülő kis mongol nő, »igen előkelő nő, hercegnő, ki van adva a vezetőség részéről a parancs, hogy megkülönböztetett udvariassággal kell vele bánni«.”⁵¹ Az orosz és magyar zsidók összehasonlítása Nagy társadalomszemléletét is tükrözi: tudni kell, hogy ki a zsidó, és ki nem. A nem publikált naplójegyzeteihez képest megjegyzései visszafogottak. Nyomtatásban még arról is számot ad, hogy Rosztovban egy fiatal zsidó, gyermekűjság-szerkesztő „kérdése annyira megtet-

⁴⁹ Uo. 100.

⁵⁰ Uo. 150–151.

⁵¹ Uo. 124.

szett nekem, hogy megöleltem érte”.⁵² Jegyzeteiből ellenben az tűnik ki, hogy helyenként a zsidók jelenléte is irritálja.

Útjára Illyés Gyula fényképezőgépet is vitt magával. Az 1934-es könyvében a szövegek közt 47 rossz minőségű kép található. Néhány Illyés gépéből származik, zöme szovjet propaganda-fénykép.⁵³ Az 1974-es kiadásban csak egy rajzkarcolat látható. Orosz nyelven a teljes 1974-es változat 2005-ben jelent meg 16 fényképpel, amelyből talán tizenhármat készített Illyés.⁵⁴ A kötetben Illyést és Nagy Lajost ábrázoló moszkvai kép is van; valószínűleg egymást fényképezték le.⁵⁵ Mind a magyar, mind az orosz kiadás fotói kedvezőnek mutatják be a szovjetunióbeli állapotokat, modernitást és társadalmi elégedettséget sugallnak.⁵⁶ Maga az írás ellenben kevésbé rózsás képet fest. Például az egyik fénykép arató kombájnt ábrázol „aratás” aláírással. Illyés leírása más. „Künt a határban éppen arattak. A gabona, mint mondtam, tele van bogánccsal, pipacssal, konkollyal.”⁵⁷ Nagy pedig azt írja: „A vetemények állapota rossz. Igaz, esett az eső. Különösen a búza, rozs csupa gaz.”⁵⁸ A kukoricásokról hasonlóan kommentál: „a kukoricák gyérek, gazosak, nincsenek feltöltögetve”.⁵⁹

Illyést olvasva – „megállítottunk egy-két kombájnt, beszélgettünk a munkásokkal” – azt képzelnénk, hogy barátságos eszmecsere folyik a látogatók és a kombájnosok között.⁶⁰ Nagy ellenben a zernográdi Verbljud mintaszovhoz kombájnosaival való találkozónak a tartalmát is feltárja: „Rettentően közönyö-

⁵² Uo. 151.

⁵³ FEJÉR Zoltán: Illyés Gyula, a fényképező író. *Fotóművészet*, 2005/5–6. Forrás: http://www.fotomuveszet.net/korabbi_szamok/200556/irodalom_es_fenykepezes_3_resz?PHPSESSID=c421c98f8848f526a5512644bc4c39c3 (Letöltve: 2016. 02. 3.)

⁵⁴ Djula IJES: *Rosszija. 1934*. Izdatyelszkij dom „Hronikjor”, Moszkva, 2005.

⁵⁵ Uo. 228., 230.

⁵⁶ Uo. Szám nélküli oldalak.

⁵⁷ ILLYÉS Gyula: *Oroszország 1934*. I. m. 189.

⁵⁸ NAGY Lajos: *Tízezer kilométer Szovjetoroszország földjén*. I. m. 140.

⁵⁹ Uo. 146.

⁶⁰ ILLYÉS Gyula: *Oroszország 1934*. I. m. 189. Az orosz publikációban egy traktor által húzott kombájn, a magyarban csak egy cséplőgép látható, az is a Hortica kolhozban. ILLYÉS Gyula: *Oroszország. Utijegyzetek képekkel*. I. m. 180.

sek hozzánk, amennyiben nem, hát inkább megvetnek bennünket. Ja, világjáró burzsujok vagyunk a szemükben. Vagy újságírók, akik jönnek, nézelődnek, mosolyogva kérdezzetnek, bólintgatnak, otthon azután azt írják róluk, hogy kisgyerekeket sütnék ebédre.”⁶¹

Nagy már röviddel Moszkvába érkezése után hasonló ellenséges megnyilvánulást érez egyik magyar származású vendéglátójánál. A háztartási alkalmazott Tatjana „tekintetében van valami kedélyességgel enyhített gyűlölet is. Mert nem egészen proletárosan vagyok öltözve.”⁶² A nő kitekerné „egy pár burzsujnak a nyakát”. „Ez nekem szólt” – fűzi hozzá az író.⁶³

Nagy szerint tehát a meglátogatott munkások a szovjet propaganda hatása alatt állnak, és ellenségnek tekintik a látogatókat. Az írók pedig eltérően vélekednek a zernográdi főiskola falán olvasható szólamról. Itt Illyés a naiv, Nagy Lajos a reális. Amikor az „elektrifikáció + szovjethatalom = kommunizmus” jelszót olvassa angolul, az előbbi megjegyzi: „a tanterv előírja az angol és német nyelvet is”.⁶⁴ Nagy a szlogen alatti másik jelszót – Workers of the world unite! – is említve azt állítja, hogy azok a külföldi látogatók számára lettek kirakva. És leszögezi, hogy „[a]z angol feliratok mutatják, hogy ez a Verbljud egy kissé mégis csak kirakatintézmény”.⁶⁵

Az 1934-es magyar és a 2005-ös orosz kiadásban is szerepel Ivaniszov, a hortikai kolhoz elnökének képe. Az orosz edícióban ő csak mint egy „ukrán ember” szerepel.⁶⁶ A képen egy magabiztos, fehér inges, tatár sapkás ember látható ceruzával a kezében, és egy terepjáró autóval a háta mögött. Mindkét magyar látogató leírja, hogy Ivaniszov elvtárs marhapásztorból, majd vöröskatonából lett kolhozvezető.⁶⁷ Illyés azt is hozzáteszi, hogy

⁶¹ NAGY Lajos: *Tízezer kilométer Szovjetország földjén*. I. m. 146.

⁶² Uo. 62.

⁶³ Uo. 62.

⁶⁴ ILLYÉS Gyula: *Oroszország 1934*. I. m. 188–189.

⁶⁵ NAGY Lajos: *Tízezer kilométer Szovjetország földjén*. I. m. 145.

⁶⁶ ILLYÉS Gyula: *Oroszország. Utijegyzetek képekkel*. I. m. 179.; Djula IJES: *Rosszija*. 1934. I. m. 233.

⁶⁷ NAGY Lajos: *Tízezer kilométer Szovjetország földjén*. I. m. 161.; ILLYÉS Gyula: *Oroszország 1934*. I. m. 209.

a kolhozt „1921-ben, a polgárháború végén, nyolc család alapította. A tagok a falu legszegényebb parasztjai voltak, hatvan hektár földön két tehénnel és egy lóval kezdték a közös gazdálkodást. A többiek a kulákharcok idején léptek be.”⁶⁸

Az úgynevezett kulákharcokról és a kollektivizálásról Illyés utazása vége felé nyilvánított véleményét. „Tizenöt évi késéssel a vidéken is végigsöpört a kommunista forradalom. De vajon szükséges volt-e ez a véres kerülő? Miért kellett a parasztság számára a »polgáriasodás« csapdáját nyitva tartani? E kérdéssemre néhányan a minden alól feloldó »történelmi szükségszerűségre« hivatkoztak, amelyet már megtanultam gyűlölni.”⁶⁹ Nagy hasonlóképpen vélekedett. Megkérdezte Ivaniszov kolhoznőközt, „mi történt a földtulajdonos parasztokkal? Ő mosolyogva csak ennyit felelt: megszabadítottuk tőlük a földet. A felelet nem elégitett ki, zavarba ejtett.”⁷⁰

Mivel a hortikai kirakatkolhoz közel volt a dnyeprogeszi vízerőműhöz, villannyal hajtott gépeket láthattak a látogatók, amelyek a kommunista jövőt jelenítették meg, azt sugallva, hogy a kommunizmus túlszárnyalja a Nyugatot. Nagy írja: „Minden gépet villany hajt. Villanykályha melegíti a kisborjuk istállóját, villanyvilágítás mindenütt, a cséplőgépet villamos motor hajtja, a fejéshez is villamos fejőgépet alkalmaznak.”⁷¹ Illyés is megjegyzi, hogy „itt láttam életemben először elektromos fejőgépet”.⁷² Nyilvánvalóan ezzel a kijelentéssel Illyés az orosz haladást kívánta hangsúlyozni. Azonban hiányzott ezen észrevételéből is az összehasonlítás módszere.⁷³ Nagy Lajos leírása is inkább ábrázoló, mint analitikus. Az összehasonlítás a szovjetunióbeli változásokra szűkíti le a képet.

A paraszti szegénységet Illyés utazásának utolsó állomásán, a Gorkiji területen fedezte fel. „Nem értem az egész dolgot. A nyizsnijji kerületben a parasztság mindég szegény volt, hisz Lenin is valahányszor az orosz nép nyomorával példálózott,

⁶⁸ ILLYÉS Gyula: *Oroszország 1934*. I. m. 209.

⁶⁹ Uo. 195.

⁷⁰ NAGY Lajos: *Tízezer kilométer Szovjetoroszország földjén*. I. m. 161.

⁷¹ Uo. 160.

⁷² ILLYÉS Gyula: *Oroszország 1934*. I. m. 212.

⁷³ Lásd a 16. lábjegyzetet.

mindannyiszor ezt a környéket emlegette. [...] A helyzet azóta sem változott.”⁷⁴ A terület egyik falujában megállt egy háznál, ahol az életviszonyok a cári időkre emlékeztettek. A család és a háziállatok egy tető alatt éltek. „A kis szobák tele vannak zsúfolva bútorral és fikusszal. A konyhából egy-két lépcső vezet le az istállóba és a tágas fészerbe.”⁷⁵

Am amit igazából gondolt, az csak az 1938 szeptemberében írt naplószövegéből derül ki, amely a *Magyarok – Naplójegyzetek*ben jelent meg. Az pedig nem más, mint a büszkeség, hogy a magyar mezőgazdaság jobb az orosznál. „Nálatok ezt híjják szántásnak, rozsvetésnek – gondoltam ott –, ez nektek ház (a tehén és ember együtt lakott), még csak így tudtok méhészkedni?– s az én derekam is egyszer egyenesedni kezdett. Emlékszem a hajnalra, meghatottságomra, mikor a felső orosz tájak felől jövet a monoton nyírfa és törpefenyő-cserjések után Odessza környékén feltűnt végre az akácfa, az első meszelt ház, gémeskút! Milyen értékes lett egyszeriben mindez – mindaz, aminek otthon csak a hátrányát láttam. Még az akáccon is eladdig csak port láttam.”⁷⁶ Nagy Lajos már beszámolójában jobbnak látja a hazai helyzetet. „Látok mindenfelé rémesen gazos gabonát... A mai Magyarország északi részével egyenlő magasságban”!⁷⁷

Illyés Gyula és Nagy Lajos írása egyaránt az oroszokkal szembeni kulturális fölényt tükrözi. Illyésnél az orosz kulturális alárendeltség jelképe az egy fedél alatt élő paraszt és tehén. Az oroszokkal kapcsolatos írásaiban ez több változatban is megjelent. Utazása során a kulturális felsőbbrendűség érzésének nem adott erőteljes hangot, de annak igen, hogy a szovjet fejlődés nem fogja túlszárnyalni a Nyugatét. Egy esetben vendéglátói előtt kijelenti, hogy „nem látom annak a testvéries szellemnek, annak a paradicsomi új világnak a derengését, amelyről a 19. század magántudósai padlásszobáikban annyit vitáztak és álmodoztak.”⁷⁸ Hasonlóan vélekedik Nagy Lajos is,

⁷⁴ ILLYÉS Gyula: *Oroszország 1934*. I. m. 256.

⁷⁵ Uo. 257.

⁷⁶ ILLYÉS Gyula: *Magyarok*. In: ILLYÉS Gyula: *Itt élned kell. 1939*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1976. 366–367.

⁷⁷ NAGY Lajos: *Tízezer kilométer Szovjetország földjén*. I. m. 138.

⁷⁸ ILLYÉS Gyula: *Oroszország 1934*. I. m. 222.

amikor a szovjet reménycsillagot politikai képtelenségnek nevezi.⁷⁹ Illyés és Nagy tehát nem osztotta Lincoln Steffens bevezetőben idézett hitét.

Illyés utolsó állomása Gorkij, vagyis Nyizsnyij Novgorod volt. Ottléte második napján levelet kapott Magyarországról. Tartalmából olvasóinak csak annyit árul el, hogy „még ma haza kell indulnom [...]. Nem szeretném lekésni a pesti találkát.”⁸⁰ Egy találkozót el lehet halasztani, ezért csak kifogásról lehet szó, hogy ne kelljen a szovjet írószövetség kongresszusán megjelenie. Véleményét az ilyenfajta kongresszusokról 1935 szeptemberében vetette naplójában papírra: „Írói kongresszustól, mint általában bármily fajta kongresszustól, nem sokat várhat az ember.”⁸¹

Nagy Lajos Illyés könyvének recenziójában írja, hogy „mindenüvé együtt mentünk, legtöbbször közös szobában laktunk”.⁸² Ám útinaplójában ő sem említi meg, hogy Illyés útítársa volt a Szovjetunióban. Csak az 1989-ben publikált napló-részlet árulja el, hogy utaztukban érdekes eszmecseréket folytattak egymással. 1934. július 21-i jegyzete szerint „a vonaton Rosztov felé a magyar irodalomról, Petőfiről, 48-ról, a reformistákról – Eötvös – volt szó. Fazekasról, akit újra kell értékelni. Aranyról”.⁸³ Illyés pedig a *Magyarok*ban, miközben a magyar népdalok hasonlatairól értekezik, megemlíti egy „remekművet”. Egy dalt, amelyet „Moszkva és Nyizsnyij-Novgorod között tanultam Nagy Lajostól”.⁸⁴ E beszélgetések publikálása még érdekesebbé tette volna írásukat. Bizonyára az aznap látottakról is diskuráltak, s azok különös színfoltot adhattak volna beszélgetésüknek.

Illyés Gyula útinaplója Nyizsnyij Novgorod-i látogatásával fejeződik be. Nagy Lajos – aki édeskeveset írt a városról és környékéről, és mivel az írókongresszus még mindig nem kezdődött el – folytatta útját Csuvasföldre, amely, mint írja, „egész

⁷⁹ NAGY Lajos: *Tízezer kilométer Szovjetország földjén*. I. m. 46.

⁸⁰ ILLYÉS Gyula: *Oroszország 1934*. I. m. 255., 260.

⁸¹ ILLYÉS Gyula: *Magyarok*. I. m. 119.

⁸² NAGY Lajos: Illyés Gyula: *Oroszország*. I. m.

⁸³ NAGY Lajos: *Tízezer kilométer Szovjetország földjén*. I. m. 169.

⁸⁴ ILLYÉS Gyula: *Magyarok*. I. m. 179.

oroszországi utazásom legérdekesebb állomása” volt, ahol „kevés rosszat és sok jót tapasztaltam”, és többek között „láttam a kollektív mezőgazdálkodásnak olyszerű sikerét is, hogy a lakosság már tűrhetően meg tud élni”.⁸⁵ Ezzel a leírással Nagy Lajos folytatásos útinaplója is befejeződik.

Az 1934. augusztus 17. és szeptember 1. között megtartott írókongresszuson Nagy Lajos ugyan jelen volt, ám arról már nem jelentetett meg írást, mert Budapesten baloldali barátai eltanácsolták további cikkei megjelentetésétől.⁸⁶ Így aztán nem tudjuk, hogy az ő kezébe is került-e az az aláírás nélküli röplap, amelyet egy írócsoport a külföldi vendégeknek címzett. Abban kijelentették, hogy a kongresszus és a Szovjetunió páratlan hazugsághalmaz, a szólásszabadság pedig már majdnem két évtizede nem létezik az országban. Mint írták, „Az Sz. Sz. Sz. R. besügők hálózata, ahol gyakorta még otthonunkban sem mondjuk ki azt, amire gondolunk.”⁸⁷ Útinaplója szövegéből ítélve nem valószínű, hogy a tiltakozás tartalma meglepte volna Nagy Lajost. Ezért ha fel is adta barátai kedvéért kongresszusi élményeinek közlését, Nagy bizonyára felmérte, hogy aminek meg kellett jelennie oroszországi útjáról, már megjelent. Illyés – láttuk – általában találta haszontalannak a kongresszusokat.

A két útleírást ezért befejezettnek tekinthetjük. Ezek a naplók, bár stílusukban különböznek egymástól, szemléletükben hasonlóak. Vagyis a látottakat elfogultsággal közelítik meg. A szerzők ritkán nyúlnak összehasonlításához. Az Illyés Gyula és Nagy Lajos korát ismerő történész azonban az ő művüket (is) olyan kontextusba helyezi, amelyeken keresztül a harmincas évek szovjet és magyar történelme is a maga valójában ismerhető meg.

⁸⁵ Nagy Lajos: *Tízezer kilométer Szovjetország földjén*. I. m. 163–164.

⁸⁶ SPIRA Veronika: Előrejelzés. Nagy Lajos: *Tízezer kilométer Oroszország földjén*. *Új Írás*. 1990. augusztus. 124. SZILÁGYI Ákos: *Visszatérés a jövőből*. I. m. 11.

⁸⁷ Anastasia GORBATOVA: When literature came under state control: 80 years since the First Congress of Soviet Writers. *Russia Beyond the Headlines*. (2014. augusztus 27.) Forrás: http://rbth.com/arts/2014/08/27/when_literature_came_under_state_control_80_years_since_the_first_congre_39345.html (Letöltve: 2016. 06. 05.)